

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH JAMG‘ARMASI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT
TILIDA ISH YURITISH ASOSLARINI O‘QITISH VA MALAKA OSHIRISH
MARKAZI**

“DAVLAT TILI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumani

MATERIALLARI

**“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2025**

UO‘K: 494.375

KBK: 81.633.1

D 26

Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar [Matn]: to‘plam / Sh.Sirojiddinov.
– Toshkent: Bookmany print, 2025. – 450 b.

Mazkur to‘plam “Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar” mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumaniga tilshunos olimlar, vazirlik, idoralar, mahalliy ijro etuvchi organlarning davlat tili bo‘yicha maslahatchilari hamda tadqiqotchilar tomonidan yuborilgan materiallardan tashkil topgan. Undagi maqolalarda davlat tilining dolzarb muammolari, ularni hal qilish bo‘yicha takliflar, yechimlar berilgan. To‘plam tilshunoslar, professor-o‘qituvchilar, tadqiqotchilar, magistrlar va talabalar uchun mo‘ljallangan.

(Maqolalarning ilmiy saviyasiga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar).

Mas’ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

I.Azimov, filologiya fanlari doktori, professor

A.Eminov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

B.Jo‘rayeva, filologiya fanlari doktori, professor

M.Abdiyev, filologiya fanlari doktori, professor

F.Bobojonov, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Saparniyozova, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Hakimova, filologiya fanlari doktori, professor

M.Umirzoqova, filologiya fanlari doktori, dotsent

H.Yodgorov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

H.Suyunov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

N.Quldashev, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Ilmiy-metodik kengashida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-06-774-7

© “Bookmany print” nashriyoti, 2025.

O‘ZBEK TILIDA ABSTRAKT SIFATLAR

Muhayyo XAKIMOVA*

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilshunoslikda alohida ajratilmagan abstrakt sifatlar alohida semantik guruh sifatida o‘rganilgan. Ma’lumki, jahon va o‘zbek tilshunosligida faqat abstrakt otlar konkret otlarga zidlanadi, guruh sifatida ajratiladi. Sifat turkumiga oid so‘zlarning tasnifida konkretlik va abstraktlikka ko‘ra tasnif mavjud emas. Ilmiy tahlillar esa sifat turkimida ham konkret va abstrakt so‘zlarni ajratish mumkin ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu maqolada so‘zda ifodalanayotgan belgi tashqi sezgi a’zolarimiz orqali his qilinsa, bu kabi so‘zlar konkret sifat deb talqin qilingan. So‘z ma’nosi aqliy bilish orqali mushohada qilinadigan belgini bildirsa, abstrakt sifat deb xulosa qilingan. Abstrakt sifatlarning o‘zi esa qanday substansiyalarning belgisini nomlashga ko‘ra umumiy belgilarni nomlovchi, insonning sifatini nomlovchi, inson va hayvonlar uchun umumiy belgilarni nomlovchi guruhlarga ajratilgan.

Kalit so‘zlar: belgi semantikasi, abstraksiya, leksik abstraksiya, konkret nom, abstrakt nom, abstrakt sifat, obyektiv belgi, subyektiv munosabat, tasnif, tasnif belgisi.

Abstract Adjectives in Uzbek

Abstract

In this article, abstract adjectives, which are not distinguished separately in linguistics, are considered as a separate semantic group. It is known that in world and Uzbek linguistics, only abstract nouns contradict concrete nouns and are distinguished as a separate group. In the classification of words belonging to the category of adjectives, there is no classification based on concreteness and abstractness. Scientific research, on the other hand, shows that concrete and abstract words can be distinguished in adjectives as well. In this article, when the sign expressed in a word is perceived by our external senses, such words are interpreted as concrete adjectives. It was concluded that a word is an abstract adjective if it denotes a sign observed through mental cognition. In the article, abstract adjectives are divided into groups that express general characteristics, human qualities, and characteristics common to humans and animals.

* Filologiya fanlari doktori, professor. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, xakimova197621@gmail.com

Keywords: character semantics, abstraction, lexical abstraction, concrete noun, abstract noun, abstract adjective, objective marker, subjective relation, classification, classification marker.

Ma'lumki, ontologik nuqtayi nazardan voqelikda narsa va uning belgisi mavjud. Dunyo allomalari ichida ikkinchi muallim nomi bilan mashhur bo'lgan Farobiy "Ilmlarning kelib chiqishi to'g'risida" ("Ixso al-ulum") asarida quyidagilarni bayon qiladi: "Olamda substansiya (javhar) va aksidensiya (oraz) hamda substansiya va aksidensiyaning yaratuvchi Marhamatli ijodkordan boshqa hech narsa yo'qdir" (Nurmonov, 2001, 6-bet). Masalan, ongli, nutqqa ega jonli mavjudot, boshqacha aytganda, substansiya – "inson" mavjud va u turli belgilarga, atributlarga ega: aqlli, ongli, e'tiqodli, yuradi, uxlaydi, sevadi, do'stlashadi, son jihatdan ko'pchilikni tashkil qiladi. Umuman olganda, olam narsalardan va ularning turli belgilaridan mavjud ekan, ushbularni nomlovchi so'zlar ham narsani va belgilarini ifodalab keladi. Til sathida narsani ot va olmosh so'z turkumlaridagi, belgini sifat, ravish, fe'l, son turkumlaridagi so'zlar nomlab keladi. "... besh leksik turkum orasida yetakchisi – ot turkumi; sifat, son, fe'l shu turkum leksemasining belgilarini anglatadi" (Rahmatullayev, 2010, 120-bet). Lekin abstrakt otlar narsani emas, uning muayyan belgisini predmet tarzida nomlagani sababli ular ham belgi bildiruvchi so'zlar qatoriga kiritiladi: *kamtarlik, dangasalik, mehr, do'stlik*.

Yuqoridagi bo'linishda "belgi" termini substansiyaning, narsaning barcha atributlari uchun qo'llangan bo'lib, ular ham turlicha tabiatli bo'lishi mumkin. Narsaga xos atributlar boshqa narsa-hodisalarning ta'sirisiz, faqat o'zida mavjud bo'lib, o'zidan tashqaridagi muayyan obyekt, vaqt bilan shartlanmagan bo'lsa, bu belgi uning o'ziga xos xususiyati, sifatidir. Masalan, olmadagi "qizillik", bargdagi "yashillik", paxtadagi "yumshoqlik", odamdagi "dangasalik" belgisi alohida olingan olmaning, bargning, paxtaning, odamning o'ziga xos xususiyati, belgisi bo'lib, bu belgi boshqa bir narsa bilan shartlanmagan.

Narsaning boshqa narsa bilan qiyoslash orqali ham belgilar hosil bo'ladi, bunday aqliy jarayon natijasida past, baland, uzun, qisqa kabi belgilar shakllanadi. Masalan, narsaning uzunligi boshqa undan qisqa narsa yoki me'yor bilan qiyoslanganda ma'lum bo'ladi. Masalan, Sirdaryoning uzunligi Norin daryosiga nisbatandir, Nil daryosiga nisbatan esa qisqa. Demak, Sirdaryoning uzunligi yoki qisqaligi o'zining doimiy barqaror belgisi emas. Mazkur belgilar boshqa predmetning belgilari bilan shartlangan.

Til sistemasida narsa-hodisalarning doimiy barqaror (yashil, qizil, shirin, achchiq, aqlli; yashillik, qizillik, aqllilik) va doimiy bo'lmagan beqaror (past, katta, kichik; pastlik, kattalik, kichiklik) belgilarini sifat turkumiga oid so'zlar va belgini substansiya sifatida nomlovchi belgi ma'noli otlar ifodalaydi.

Narsaning, substansiyaning belgilari boshqa obyektlar, vaqt va makon bilan shartlangan bo'lishi mumkin. Masalan, "do'stlik" insonning belgisi, lekin ushbu belgi boshqa bir inson bilan shartlangan. Agar ikkinchi bir do'stlashish obyekti mavjud bo'lmasa, bu belgi mavjud bo'lmaydi. Narsaning bu kabi belgisini ifodalovchi so'zlar tilshunoslikda munosabat bildiruvchi so'zlar deyiladi. Munosabat bildiruvchi so'zlar ot (dushmanlik, ishonch), sifat (sevimli, suyukli), ravish (do'stona, do'stlarcha), fe'l (janjallashmoq, suhbatlashmoq) so'z turkumlarida uchraydi.

Narsaning harakati yoki holati ham uning belgisidir. Tilda harakat fe'l turkumidagi so'zlar bilan nomlanishi ma'lum. Fe'llar harakat yoki holatni vaqt va harakatni bajaruvchisi bilan bog'liq holda ifodalaydi. Masalan, *yozgan* fe'li so'zlovchi va tinglovchidan boshqa o'zga shaxsning nutq jarayonidan avval bir o'zi tomonidan bajarilgan yozish harakatini ifodalaydi. Harakatni substansiya sifatida nomlovchi harakat ma'noli abstrakt nomlar esa vaqt bilan shartlanmagan bo'ladi: *izlanish, munozara, muhokama*.

Ravish turkumiga mansub so'zlar esa, harakat yoki holatning begisini ifodalaydi. *Ot tez yuguradi* gapida yugurish otning belgisi, tez esa yugurishning belgisidir. Miqdor ham substansiyaning belgisi. Miqdoriy belgi aniq (ikkita, uchovlon, to'rttasi) va noaniq (oz, ko'p, bir qancha, bir nechta) bo'lishi mumkin.

Yuqoridagi fikrlarimizda narsaning (substansiyaning) atributlari uchun "belgi" termini keng ma'noda qo'llanmoqda. Tilshunoslikda "belgi" atamasining tor, xususiy qo'llanishi narsa-hodisalarning o'ziga xos xususiyatlarini, qanday, qanaqa savollariga javob bo'luvchi sifatini nomlashda kuzatiladi. Sifat va ravish so'z turkumiga oid so'zlar ham aslida obyektidan ajratilgan belgini nomlaydi. Masalan, *qizil, qora* yoki *tez, shitob* kabi leksemalar ma'lum bir obyektlar yoki harakatlarga xos sifat, ya'ni belgilardir: qizil gilosning, qora ko'mirning, tez ot harakatining, shitob odam harakatining. Ushbu so'zlar belgilarni mazkur belgi tashuvchi obyektidan alohida nomlashi ularni abstrakt so'zlar deyishga asos bo'la olmaydi. Belgi bildiruvchi so'zlarning abstraktligi ot so'z turkumidagi so'zlardan farqli mezonlar asosida belgilanadi. Belgi bildiruvchi nomlarning abstraktligi ularning ontologik yoki gnoseologik belgilarni nomlashi bilan aniqlanadi.

"Olam benihoya murakkab, muhtasham va ayni paytda muntazam voqelikdir, inson bolasi ibtidoiy sezgi organlari va intiho bilmas aqliy zakovati bilan bu murakkablikning tarkibini aniqlashga, bu muhtashamlikning hashamlarini idrok etishga, bu muntazamlik asosidagi mavjud intizomni inkishof qilishga tinimsiz urinish mashaqqatidan huzur qilib yashaydi" (Mahmudov, 2017, 138-bet). Olamning turfa belgilarini sezgi a'zolari orqali bilish natijasida hosil bo'lgan sifatlar va aqliy zakovat orqali idrok qilish natijasida shakllangan belgilarni nomlovchi

sifatlarni bir-biridan farqli ravishda o'rganish mumkin. Bu farqlilik konkret va abstrakt sifatlarni oppozitsiyasini tashkil qiladi.

Belgi bildiruvchi so'zlarda ifodalanayotgan belgi tashqi sezgi a'zolarimiz orqali his qilinsa, bu kabi so'zlar konkret belgi bildiruvchi so'zlardir. Masalan, *ko'k, yumshoq, issiq, shirin, xushbo'y* leksemalari ifodalayotgan belgi sezgi a'zolarimizga ta'sir qila oladi va biz uni empirik bilish orqali seza olamiz. Empirik bilish orqali his qilinuvchi konkret sifatlarga quyidagilarni misol qilish mumkin:

1. Ko'rish orqali his qilish mumkin bo'lgan belgini ifodalovchi nomlar: *oq, qizil, ko'k, qora, sariq, yashil, pakana, oriq, semiz, ...*

2. Eshitish orqali his qilish mumkin bo'lgan belgini ifodalovchi nomlar: *shovqinli, tinch, ovozdor, sershovqin, sokin, notinch, jimjit, ...*

3. Hid bilish orqali his qilish mumkin bo'lgan belgini ifodalovchi nomlar: *xushbuy, achchiq, badbo'y, shirin, ...*

4. Ta'm bilish orqali his qilish mumkin bo'lgan belgini ifodalovchi nomlar: *shirin, sho'r, chuchuk, achchiq, nordon, mazali, bemaza, ...*

5. Teri orqali his qilish mumkin bo'lgan belgini ifodalovchi nomlar: *issiq, sovuq, qattiq, yumshoq, mayin, dag'al, silliq, bo'rtgan, ...*

Demak, agar so'z muayyan ko'rish, eshitish, ta'm, hid, shaklini bilish mumkin bo'lgan belgini anglatasa, konkret sifat, faqat aql bilan mushohada qilinadigan belgini bildirsa, abstrakt sifat bo'ladi. Abstrakt sifatlar nomlayotgan belgi bevosita kuzatishda berilmagan, uni beshta sezgi a'zosi bilan his qilish mumkin emas. Ular anglatayotgan belgi miyaning murakkab operatsiyasi jarayonida shakllangan gnoseologik tushunchalarni aks ettiradi. Masalan, *ma'naviyatli, barkamol, kamtarin, serhimmat, noyob, antiqa, ijtimoiy, an'anaviy, tahliliy, obro'li* kabi. **Obro'li** – ko'rish mumkin emas, hidi yo'q, ta'mi yo'q, ovozi yo'q, ushlab bo'lmaydi. Uni faqat anglash kerak.

Abstrakt sifatlar guruhi tarkibida subyektiv baholash xarakteridagi nomlar ham mavjuddir. *Oppoq qor, dumaloq koptok* kabi kontekstlardagi konkret sifatlarda faqat predmetning o'ziga xos deskriptiv belgilari ifodalansa, *ajoyib qor, antiqa bola* bog'lanishlaridagi abstrakt sifatlar esa subyektiv bahoni aks ettiradi. Tilshunoslikda predmetning o'ziga xos belgilari deskriptiv, obyektiv belgilar; subyektiv munosabati orqali orttirilgan belgilar baholovchi yoki subyektiv belgilar deb yuritilishi ma'lum. Muayyan bir belgi faqat subyektiv yoki obyektiv komponentga ega bo'lishi yoki har ikkala komponent ham mavjud bo'lishi mumkin. *Oq, qizil, qora, uzunchoq, dumaloq* kabi konkret sifatlarda faqat obyektiv belgi, *ajoyib, antiqa* kabi abstrakt sifatlarda faqat subyektiv baho belgisi mavjud. "O'qimishli" so'zi esa "muayyan ilmiy muassasada ta'lim olganligi"ni ko'rsatuvchi obyektiv belgi va jamiyatda mazkur obyektiv belgiga nisbatan bo'lgan "ijobiy munosabat", "hurmat" kabi subyektiv belgilardan iborat. Predmetning shakli va

ta'mi eng obyektiv, ya'ni konkret, *ajoyib*, *antiqa*, *zo'r* kabilar eng abstrakt belgilardir. Konkret yoki abstrakt belgilarda obyektiv belgi bilan birga subyektiv munosabat komponentlari mavjud bo'lishi mumkin. "Iliq" konkret ma'noli so'zda predmetning obyektiv belgisi – ma'lum bir harorati ifodalansa-da, ushbu haroratning "kishiga xush yoqishi", "me'yorning subyektga mosligi" kabi subyektiv tomonlari ham mavjud. O.Bozorov "sodda"dan "merov" gacha bo'lgan darajali qatorda denotativ belgining darajalanishiga hamohang tarzda konnotativ ma'noning ham darajalanishini yoritib beradi (Bozorov, 1995, 77-bet).

O'zbek tilida abstrakt sifatlar ko'pchilikni tashkil etadi va ular turli ma'noviy guruhlariga bo'linadi. Abstrakt sifatlar guruhini qanday substansiyalarning belgisini nomlashga ko'ra quyidagicha tasnif qilish mumkin:

- umumiy belgilarni nomlovchi abstrakt sifatlar;
- insonning sifatini nomlovchi abstrakt sifatlar;
- inson va hayvonlar uchun umumiy belgilar.

Umumiy belgilarga barcha narsalar uchun, jumladan, jonli va jonsiz, konkret va abstrakt mohiyatlar uchun birday qo'llanishi mumkin bo'lgan belgilarni kiritish mumkin. Masalan, *haqiqiy*, *asl*, *benuqson*, *serqirra*, *aniq*, *murakkab*, *oddiy*, *nuqsonsiz*, *yaroqli*, *kerakli*, *qaytarilmas*, *soxta* kabi abstrakt so'zlar ushbu guruhni tashkil eta oladi. Zero, ular barcha substansiyalarning belgisini atab kela oladi. Masalan, *oddiy* so'zini qog'ozga ham, gulga ham, hayvonga ham, insonga ham, tushunchaga ham, fikrga ham qo'llay olamiz. Quyida Erkin Vohidovning *oddiy* so'zini insonga ham, ruhga ham, pechak o'tga nisbatan ham mohirona qo'llaganini kuzatish mumkin:

Junun to'la ko'zlarida yonardi har vaqt

*Bizga — **oddiy bandalarga** noayon shuur.*

Bu olamning evaziga qodir tabiat

Bergan edi yuragiga olamcha surur (E.Vohidov. Ixlos).

Do'st, qarindosh — urug'larning

*Ruhi — **oddiy ruh** emish.*

Lek daholar,

Ulug'larning

Ruhi — oliy ruh emish (E.Vohidov. Oliy ruhlar to'g'risida naql).

Kimga muhabbatning o't firog'ini

So'ylaydur har oqshom botguvchi quyosh?

*Kim ul bog'da ungan **oddiy pechakni***

Shuhrat gultojiga etdi barobar (E.Vohidov).

Nuqsonsiz sifati jonli va jonsiz narsalar uchun birday qo'llanishi mumkin: *nuqsonsiz* surat yoki *nuqsonsiz* inson kabi.

Insonning belgisini nomlovchi sifatlar ko'pchilikni tashkil etadi. Ushbu guruhni:

➤ insonning mental xususiyatlarini ifodalovchi *bilimli, aqlli, nodon, esli, zakovatli, farosatli, ziyrak, dono, xushyor, loqayd, laqma, go'l, befarosat, bilimdon, bilag'on, ishbilarmon, mohir, ustakor, faol, qat'iy, qobiliyatsiz, landovur* kabi;

➤ ruhiy holati bilan bog'liq *asabiy, qo'rqoq, shoshqaloq, mag'rur, uyatchan, qahrli, serjahl, qayg'uli, xursand, shod, g'amgin, quvnoq, xushchaqchaq, irodali, ko'ngilchan, oqko'ngil* kabi;

➤ ma'naviyati bilan bog'liq sifatlarini ifodalovchi *yaxshi, yomon, ma'naviyatli, ma'naviyatsiz, iymonli, e'tiqodli, tarbiyali, saxiy, johil, zolim, xasis, adolatli, mehribon, sodda, kamtar, sofdil, mag'rur, kamsuqum, odmi, g'ayir, ablah, xijolatparast, manman, xudbin, dimog'dor, erkatoiy, dangasa, badgumon, yolg'onchi, rostgo'y* kabi;

➤ estetik xususiyatlarini nomlovchi *latofatli, nazokatli, jozibador, nozik* (ko'chma ma'noda) kabi;

➤ jismoniy holati bilan bog'liq *mard, jasur, dovyurak* kabi;

➤ munosabatlardagi o'ziga xosliklarni ifodalovchi *ishonchli, tilyog'lama, laganbardor, lo'ttibozi, sotqin, xoin, vafodor, vafoli, xiyonatkor, sodiq, dilozor, hurmatli, qadrli, qadrdon, qattiqqo'l, shafqatsiz* kabi sifatlar tashkil etadi.

Abstrakt sifatlar guruhi elementlaridan ayrimlari insonning sifati bilan birga hayvonlarning belgisini ham nomlab kela oladi: *ayyor, aqlli, beozor, beg'ubor, yuvosh, qo'rqoq, qo'rqmas, vafodor* kabi. Demak, sifat so'z turkumida konkret va abstrakt sifatlar ma'noviy guruhlarini ajratish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

Bozorov O. (1995). *O'zbek tilida darajalanish*. Monografiya. Toshkent.

Mahmudov N. (2017). *Til tilsimi tadqiqi*. Toshkent: Mumtoz so'z.

Nurmonov A., Yo'ldoshev B. (2001). *Tilshunoslik va tabiiy fanlar*. Toshkent: Sharq.

Rahmatullayev Sh. (2010). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Darslik. Toshkent.

Xakimova M. (2025). *Semasiologiya*. Toshkent.

Xakimova M. (2019). *O'zbek tilida abstrakt nomlar semantikasi*. Toshkent.

Xakimova M. (2021). *Synesthetic metaphor in uzbek language* // [Asian Journal of Research of Multidimensional Research](https://www.researchgate.net/publication/367940852Synesthetic_metaphor_in_uzbek_language?sg%5B0%5D=IjstbeENa9G-Asian_Journal_of_Multidimensional_Research), [https://www.researchgate.net/publication/367940852Synesthetic_metaphor_in_uzbek_language?sg%5B0%5D=IjstbeENa9G-](https://www.researchgate.net/publication/367940852Synesthetic_metaphor_in_uzbek_language?sg%5B0%5D=IjstbeENa9G-Asian_Journal_of_Multidimensional_Research)

Khakimova M. (2021). *The human factor in the formation of abstract vocabulary*. // [Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities](https://www.researchgate.net/publication/358051475_The_human_factor_in_the_formation_of_abstract_vocabulary?sg%5B0%5D-Asian_Journal_of_Research_in_Social_Sciences_and_Humanities), [https://www.researchgate.net/publication/358051475_The_human_factor_in_the_formation_of_abstract_vocabulary?sg%5B0%5D-](https://www.researchgate.net/publication/358051475_The_human_factor_in_the_formation_of_abstract_vocabulary?sg%5B0%5D-Asian_Journal_of_Research_in_Social_Sciences_and_Humanities)